

BAZI RUS SUBAY VE KOMUTANLARIN GÜNLÜKLERİNDE VE HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NA DAİR İZLENİMLERİ

Kezban Acar Kaplan*

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, hem Rusya hem de Osmanlı Devleti açısından önemli sonuçları olan bir savaştır. Ülkemizde son yıllarda konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar, ya yabancı devletlerin savaş sırasındaki tutumlarını ya da savaştan sonra yaşanan göçleri ele almışlardır. Ayrıca bahsi geçen savaş sırasında Rus ordusunun durumu, Rus muhabirlerinin savaşla ilgili notları ve son olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın resmilere yansımalarıyla ilgili bazı çalışmalar mevcuttur. Bunların hepsi savaşın anlaşılması açısından mühim olmakla birlikte, hiç birinde askeri personelin savaşa bakışına yer verilmemiştir. Bu savaş döneminde Rus Ordusu'nda görev alan bazı komutan ve subayların o dönemi anlatan günlük ve hatıratını analiz etmeyi amaçlayan bu makale, bu konuda hiç çalışma olmaması hasebiyle, bu alanda yapılan çalışmalara dar da olsa bir pencere açmayı amaçlamaktadır. Makalede incelenen hatırat ve günlükler az sayıda olmalarına rağmen, Rus askeri personelinin savaşa ve savaştıkları Türklere "içeriden" bakışını ele alması açısından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 93 Harbi, Rus ordusu, Türkler, günlük, hatırat.*

Abstract

Ottoman-Russian War of 1877-78 in Diaries and Memoirs of some Russian Officers and Commanders

Ottoman-Russian War of 1877-78 had important results for both Russia and the Ottoman Empire. Recent scholarly Works on this war in Turkey deal either with attitude of foreign Powers toward the war or with migrations in post war period. Also, there are some studies dealing with condition of the Russian Army during the war and the reports of Russian war journalists. Finally, there are some articles on the reflections of the war in war-time paintings or cartoons. Even though all these studies are very important for a better understanding of the war, none mentions how Russian military personnel viewed the war. Analyzing memories and diaries of some Russian commanders and officers who in their writings described war-time conditions and their observations on the war, this article aims to open a window, even though a narrow one, to scholarly studies on the Ottoman-Russian War of 1877-78. Even though they are small in numbers, the diaries and memoirs analyzed in this study are very important since they show how some members of Russian military personnel perceived war and the Turks.

Key Words: *Ottoman-Russian War of 1877-78, Russian Army, Turks, diary, memoir.*

* Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa.

Giriş

Bazı askeri personel tarafından sonuçları itibariyle hayal kırıklığı yaratan bir savaş olarak görülse de, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya açısından çok önemli kazançlarla biten bir savaştı. Bu savaşla Rusya, bazı Rus entelektüelleri, diplomat ve askeri personelinin, Balkanlardaki Türk/Osmanlı varlığına son vermek amacını veya isteğini büyük ölçüde gerçekleştirdi. Kendisine yakın olan veya olacağını ümit ettiği, Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi “kardeş” devletlerin kurulmasına, Bulgaristan’ın tamamının bağımsız olamasa da üçe bölünmesine, Rusya’nın Kırım Savaşı’ndan sonra uzun süre uzak durduğu Osmanlı ve Balkan politikalarına başarılı ve ciddi bir dönüş yapmasına ve Kırım’da kaybettiği saygınlığını yeniden kazanmasına vesile oldu.¹

Ayrıca 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rus tarihinde, entelektüellerden köylülere kadar en çok ilgi gören savaşlardan biriydi. Bunun en önemli nedenlerinden biri, kuşkusuz o dönemde, diğer birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Rusya’da da yükselişe geçen milliyetçilik, özellikle Panislavistlerin ateşlediği Rus-Slav milliyetçiliğiydi. Bununla ilişkili olarak, Balkanlarda giderek kötüleşen ve güçsüzleşen Osmanlı yönetimi ve milliyetçiliğin etkisiyle başlayan Balkan Krizi ve isyanların, Rusların burada yaşayan Ortodoks Slav halklarla kurdukları dini ve etnik bağ da savaşın Rus toplumunda ilgiyle karşılanmasının diğer bir sebebiydi.²

Son olarak, Kırım Savaşı’ndan sonra Rusya’nın sarsılan gücü ve saygınlığını yeniden kazanmasını isteyenler için Osmanlı-Rus Savaşı önemli bir fırsattı ve başta bazı politikacılar ve askeri personel olmak üzere Rus ileri gelenleri savaşa bu anlamda ayrı bir ilgi gösterdiler ve önem atfettiler.³

Ayrıca bahsi geçen savaş sırasında Rus ordusunun durumu, Rus muhabirlerinin savaşla ilgili notları ve son olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın resimlere yansımalarıyla ilgili bazı çalışmalar mevcuttur.⁴ Bu çalışmada ise, savaşa Balkan Cephesinde katılmış bazı Rus subay ve generallerinin savaşla ilgili günlük ve hatıralarını analiz ederek, onların gözünde savaşın anlamını değerlendirmeyi ve savaş, galibiyet gibi kavramlar üzerinden, Rus askeri personelinin hem kendi ordu ve ülkelerine hem de Osmanlı Ordusu ve “Türlere” bakışını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bakış incelendiğinde, burada hatıratı ele alınan Rus askerî personelinin hem Balkanlarda karşılaştıkları Bulgarlara, birebir onların yaşadığı bölgeye geldikleri ve Bulgarların durumuna bizzat şahit oldukları için, Panislavistlerin

¹ Sumner 1962, s.363; Shaw ve Shaw 1977, s.190-191.

² Aksakov 1886, s.215; Katkov 1897, s.146; Danilevsky 1889, s.38. Dostoyevsky 1954, s.130.

³ Jelavich 1974, s.175; Anderson 1966, s.181; Rich 1985, s.4.

⁴ Yapıcı 2012; Paşaoğlu 2013; Öztürk 2012; Bayıl 2013; Nalçacı 2012; Acar 2004; Baleva 2012.

bakışından kısmen farklı ve objektif baktıkları görülür. Ayrıca, bazı Rus subay ve komutanların savaşın sonu ve sonuçlarına Rus diplomatlarından da farklı baktıkları ve onları, kendilerinin savaş alanında kazandıklarını masada önemsiz ve etkisiz kılmakla suçladıkları görülür.

Ülkemizde son yıllarda konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar, ya yabancı devletlerin savaş sırasındaki tutumlarını ya da savaştan sonra yaşanan göçleri ele almışlardır. Ayrıca bahsi geçen savaş sırasında Rus ordusunun durumu, Rus muhabirlerinin savaşla ilgili notları ve son olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın resmilere yansımalarıyla ilgili bazı çalışmalar mevcuttur.⁵ Bunların hepsi savaşın anlaşılması açısından mühim olmakla birlikte, hiç birinde askeri personelin savaşa bakışına yer verilmemiştir. Bu çalışma bu eksikliği de giderme amacı taşımaktadır.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı hakkında yazılan bazı günlük ve hatırate bakıldığında genel olarak dört-beş önemli özellik göze çarpar. Bunlardan biri, savaşa atfedilen kutsallık ve Rusya'nın Balkan krizine dâhil olması, savaş ilanına meşru kılma çabasıdır. İkincisi, ilk özellikle çelişecek biçimde, Rusların Bulgar köylerinin görece zenginliği karşısında duydukları şaşkınlık; üçüncüsü, özellikle savaşta alınan galibiyet ve mağlubiyetlerle ilgili değerlendirmelerde dikkat çeken, duygusallıktan uzak, özeleştirici içeren profesyonel tavır ve tutumdur. Ayrıca Rus subay ve generallerin Türklerle ilgili tasvirlerinde sezilen hatta bazı yerlerde açıkça görülen ırkçı yaklaşım da ilginçtir. Son olarak, Rus subay ve generallerin savaşın sonuna ve sonucuna dair değerlendirmelerinde Osmanlı diplomatlarına ve özellikle İngiltere'ye yaptıkları eleştiriler ve duydukları öfke, savaştan beklentilerini anlamak için son derece mühimdir.

“Kutsal Savaş” Algısı ve Bulgar Köylerinin “Çelişkili” Tasvirleri

Nisan 1877'de dönemin çarı II. Aleksandr, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğinde, diğer birçok kesimde olduğu gibi, savaş sırasında Rusya'nın Balkan cephesindeki birliklerinde hizmet etmiş, bazı Rus subay ve generallerinin de, savaşın sebebini, Slav kardeşlerinin Osmanlı'nın elinde zülüm ve baskı görmesiyle ve uyarılara rağmen Osmanlı hükümetinin durumun iyileştirilmesi için hiç bir adım atmaması olarak açıkladılar ve Rusya'nın Balkanlara müdahalesini yerinde bir karar olarak değerlendirdiler. Hatta Balkanlardaki Slav-Ortodoks ulusları kölelikten kurtarmak ve Bulgar veya Sırp kadınlarını ve kızlarını Müslüman Türklerin tecavüzünden ve saldırısından korumak amacı taşıdığı için onu “kutsal” bir savaş olarak nitelendirdiler.⁶

⁵ Yapıcı 2012; Paşaoğlu 2013; Öztürk 2012; Bayıl 2013; Nalçacı 2012; Acar 2004; Baleva 2012.

⁶ Çiçagov 1887, s.36; Gazenkamp 1908, s. 53.

Bununla birlikte Rus askeri literatüründe, savaşı idealize etme, “kutsallaştırma” ve böylece Rusların Balkanlara müdahalesini meşru gösterme çabalarıyla, Rus köylüleriyle karşılaştırıldığında Balkan köylerinin ve köylülerinin içinde bulunduğu oldukça ve görece iyi durum karşısında duyulan hayret ve şaşkınlığın zaman zaman birbirine karıştığı görülür. Bu çelişkili ifadeler en iyi örneklerden biri, Rusya Savaş Bakanı D. A. Milyutin tarafından savaşın kaydını tutmak için görevlendirilmiş **General Mihail Gazenkampf**’ın hatıratında yer verdiği Bulgar köylerine dair bazı izlenimleridir.

Gazenkampf, savaş sırasında uğradıkları köylerdeki Bulgar köylülerin Rus köylüleriyle karşılaştırıldığında oldukça rahat yaşamlarından ve görece zenginliklerinden etkilenmiş görüldüğünü açıkça ifade eder. Ama öte yandan Bulgarların Osmanlı’nın elinde köle olduğunu ileri sürmekten de geri kalmaz. Örneğin Balkanlardaki ilerleyişleri sırasında uğradıkları İvança ve Turnova’nın zengin köyler olduğundan bahseder. Ama buna rağmen burada yaşayan “insanların fiziksel görüntülerinde ve ifadelerinde, yüzyıllardır devam eden gelen köleliğin izlerinin” çok net bir biçimde görüldüğünü belirtir. Ona göre, kısa boylu, zayıf ve utangaç Bulgarlar, görüntü itibarıyla Türklerden farksızdılar ve bunun nedeni de, Türklerle Bulgarların karışmış olması; dahası, Türklerin Bulgar kadın ve kızlarına yaptıkları tecavüzlerdi.⁷ Bu yüzden, ona göre hem burada hem diğer Bulgar şehir ve kasabalarında Bulgarlar, Rusları büyük bir coşkuyla ve sevinçle karşıladılar.

Gazenkampf bunu, hem savaşı hem Rusları kutsallaştırdığını, Haziran 1877’de Bulgar köyü Mostova’da halkın kendilerini nasıl karşıladığını anlattığı bölümde, şu sözlerle ifade eder: “Çocuklar ve yaşlılar dâhil herkes, sevinçten başı dönmüş bir halde, tek bir insan/vücut gibiydiler. Büyük Prens’e (Nikolay Nikolayeviç, 1831-1891) sanki cennetten gelmiş gibi; bizlere de sanki onun baş meleklerimiz gibi bakıyorlardı.”⁸ Gazenkampf’a göre, zenginliklerine rağmen Bulgarların Rusları coşkuyla karşılamalarının bir diğer nedeni de, bu zenginliklerinin kalıcılığının garantisinin olmamasıydı. Diğer bir ifadeyle Bulgarların ellerindeki malların her an, paşaların keyfi yönetimi yüzünden ellerinden yitip gitmesi ihtimaliydi.⁹

Benzer şekilde, Balkan cephesindeki Kavalergardskii alayında yaver olarak görev yapan Rus subaylarından **Vladimir Mihailoviç Vonlyarlyarskii**, savaş sırasındaki ilerleyişleri boyunca yakılmış, yıkılmış Bulgar köyleri yerine, çok miktarda ekmek, sap, saman ve hayvanın olduğu zengin köylerle karşılaştıklarını; Bu tabloda kendilerine savaşı hatırlatan tek şeyin göç eden

⁷ Gazenkampf 1908, s. 50.

⁸ Gazenkampf 1908, s. 53.

⁹ Gazenkampf 1908, s. 54.

Türklerden kalan boş köyler olduğunu belirtir ve Türklerden kalan bütün mal varlıklarına Bulgarlar tarafından el konulduğunu yazar.¹⁰ Ara sıra karşılaştıkları, yakıp yıkılan köylerin ise sadece Bulgar köyleri olmadığını; Bulgarların da Türk köylerini yakıp yıktıklarını; savaş nedeniyle “göze göz, dişe diş” bir durum söz konusu olduğunu belirtir. Örneğin, Kalofer kasabasında, Rusların İstanbul’a kadar gideceklerini düşünen bazı Bulgarların kasabada kalan bütün Türkleri öldürdüğünü ve mallarına zarar verdiğini belirtir. Ama General Gurko’nun buradan çekilmesiyle, daha önce ayrılmış Türklerin Kalofer’e geri döndüklerini ve onların da bütün Bulgarları öldürdüklerini yazar.¹¹

Savaş öncesinde ve savaş sırasında özellikle Panislavistlerin yazılarında ve popüler literatürde halk desteği sağlamak amacıyla basılan kitaplarda veya resimlerde sıkça yer bulan, “*Türklerin elinde zulüm gören Bulgar kardeşlerimiz*” imgesini neredeyse yerle bir eden gerek bu izlenimler gerekse Bulgar köylerinin zenginliğine dair tasvirlerle rağmen, daha önce de belirttiğim gibi, hâlâ Osmanlı’nın uyguladığı baskının altını çizen ifadeleri görmek mümkündür. Mesela, Gazenkampf, Bulgarların Rusları sevinçle karşıladığından bahsederken; Balkan cephesinde hizmet etmiş Rus subay **Aleksandr Bers** ise savaşla ilgili anılarında Bulgarların Ruslara son derece uzak durduğunu ve onları soğuk karşıladığını belirtir. Ona göre bunun nedeni, Bulgarların Türklerin yüzyıllardır uygulamış olduğu baskı ve Bulgarların Ruslar gittikten sonra Türklerin geri gelme ihtimalinden duydukları korkuydu.¹²

Savaşı idealize ettiği ve kutsallaştırdığı için resmi ve oldukça milliyetçi bir tona sahip bu tür açıklamalara rağmen, Rus subayları ve generallerinin savaşta alınan galibiyet ve mağlubiyetlerle, Osmanlı ve Rus ordularıyla ilgili değerlendirmelerinde, genel anlamda duygusallıktan uzak, profesyonel bir yaklaşım sergilediklerini belirtmek gerekir. Birazdan açıklanacağı üzere, özellikle Plevne’de Gazi Osman Paşa’nın komutanlığındaki Osmanlı birlikleri karşısında başta aldıkları yenilgilerden dolayı, kendilerini enine boyuna eleştirdikleri, mağlubiyetin nedenlerini çok net biçimde ortaya koydukları görülür.

Plevne Muharebesi ve Rus ve Türk Ordusuna Dair Değerlendirmeler

Rus birlikleri, Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilanından sonra, savaşın bittiği Mart 1878’e kadar, Romanya, Bulgaristan üzerinden geçerek, İstanbul’a ulaşmaya çalışmışlar ve Yeşilköy’e kadar gelmişlerdir. Bu uzun süreç boyunca, Rus ordusunun ilerleyişi açısından önem arz eden iki noktadan biri

¹⁰ Gazenkampf 1908, s. 34.

¹¹ Vonlyarlyarskii 1891, s.190.

¹² Gazenkampf 1908, s.75.

Temmuz 1877’de düşen Şıpka, diğeri de Temmuz’dan Aralık’a kadar üç kez kuşatılan; ancak üçüncüsünde teslim alınabilen Plevne olmuştur. Burada neden başarısız oldukları üzerine kafa yoran Rus subay ve generaller, bu bağlamda bazı faktörlere vurgu yapmışlardır. Bunu yaparken, hem kendilerini eleştirmişler hem de Osmanlı ordusunu, askerlerini ve komutanlarını değerlendirmişlerdir.

Bu çalışmada günlüklerine yer verilen askeri personelin en çok üzerinde durdukları başarısızlık nedeni, organizasyon ve askeri sistemle ilgili bazı sorunlar ve Rus komutanların durumu değişik nedenlerden dolayı iyi tahlil edememeleri idi. Bu konuda en sert eleştiriyi yapan Gazenkampf’a göre, Plevne’de alınan yenilginin ana nedeni, bazı komutanların “beceriksizliği ve sorumsuzluğu”du. Örneğin, Nikopolya’da alınan galibiyetten başı dönen, Plevne’deki Rus birliklerinin komutanı General Şil’der’in Türkleri hafife alması, yenilginin ana nedenlerinden biriydi.¹³ Benzer şekilde, saldırıdan ziyade sürekli geri çekilmeyi düşünen General Zotov’un Osman Paşa’nın Sofya’dan Plevne’ye ilerleyişini durduramaması; düşman askerlerinin sayısını abartarak, “sorumluluk duygusuyla hareket etmemesi” ve Osman Paşa’nın elinden kaçmasına izin vermesi de Plevne yenilgisinde etkili olmuştu.¹⁴ Ayrıca Rus askeri karargâhlarındakilerin son derece “tembel” insanlar olması ve “parazitler gibi iş yerine dedikodu yapmaları da diğeri bir nedendi ve bu nedenler sadece Plevne’de değil, başka yerlerde de mağlubiyetlerin almasında etkiliydi.¹⁵

Aynı cephede görev yapan **General Platon Aleksandroviç Geisman** da, Temmuz 1877’de Plevne’de alınan yenilginin baş sorumlusunun askerler değil, komutanlar olduğunu ifade eder. Örneğin, Grivitskii noktasının Plevne açısından önemli olduğunu, gerçek bir harita ve plandan yoksun Baron Krinedar’ın burayı savunmak yerine, birliklerinin bir kısmını gereksiz başka bir yere aktararak büyük bir hata yaptığını ve yenilgide payı olduğunu belirtir.¹⁶ **Leonid Çıçagov** da yenilgiden, Plevne’ye hücum için yeterince iyi hazırlanmayan; bölge ve rezerv birlikler hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan Rus komutanlarını; özellikle topçu sınıfını savaşa yeterince hazırlamayan Baron Krinedar’ı sorumlu tutar.¹⁷

Bu ihmallere ve başarısızlıklara rağmen, Osmanlı birliklerinin son tahlilde Ruslara yenilmesini ve Plevne’yi kaybetmesini ise yine Osman Paşa hariç, diğeri bazı Osmanlı komutanlarının yetersizliğine ve Osmanlı ordusundaki

¹³ Gazenkampf 1908, s. 62.

¹⁴ Gazenkampf 1908, s. 119.

¹⁵ Gazenkampf 1908, s. 122.

¹⁶ Geisman 1906, s. 288.

¹⁷ Çıçagov 1887, s. 195.

“düzensiz” birliklerin yarattığı kargaşa ve karmaşaya bağlarlar. Geisman’a göre, Abdülkerim Paşa ve Nedim Paşa askeri eğitimlerine rağmen, karar verme yeteneğinden yoksundular. Eyüp Paşa gibi bazı komutanlar ise pratikte iyidiler ama teorik bilgiden yoksundular. Hatta ona göre, çoğu kişi tarafından cesur ve mükemmel bir lider olarak tanımlanan Osman Paşa bile savunmada iyi ama saldırıda zayıf bir komutandı. Liderlerin yansıra genel olarak Osmanlı Ordusunun da çok nitelikli olmadığını ileri süren Geisman, düzensiz birliklerin zaten sorunlu olduğunu; ama düzenli birliklerden süvari alaylarının da eğitimsiz olduklarını yazar.¹⁸ Kısaca, Geisman Rus galibiyetini, Rus komutanlarının beceriksizliği kadar, Osmanlı komutan ve birliklerinin niteliksiz olmasıyla da açıklar. Ayrıca, Balkanlarda 4,5 milyon Müslüman’a karşı, nüfusu 12 milyonu bulan Hristiyan halklardan edinilen askeri güç, iase, silah ve bölge hakkında bilgi/istihbaratın da Rus ordusunun başarısında etkili olduğunu ileri sürer.¹⁹

Komutanlara yaptıkları eleştirilere karşın, Rus askeri personelinin hem Rus askerlerinden hem de Türk askerlerinden övgüyle bahsettikleri; iki ordunun askerlerini de cesur, sadık ve cengâver buldukları görülür. Ancak ilginçtir ki hemen hepsi, Türk askerlerinin cesaretini, onların İslam’dan kaynaklı inançlarına bağlarlar. Geisman, Türk askerlerinin sağlam ve heyecanlı birer savaşçı olduklarını belirtir; bunun ana nedeni, ona göre, Müslümanlardaki, “*gâvurlarla savaşarak cennete gitme*” düşüncesidir. Ayrıca, kadere boyun eğmeleri ve emre itaatleri; alkol kullanmamaları ve az yemek yemeleri de dirençlerinde ve savaşma güçlerinde etkilidir. Bu özelliklerinden dolayı Türk askeri, eğer onları motive edecek ve yönlendirecek iyi komutanlara düşerlerse, “süper birer savaşçı” olacak niteliktedir.²⁰

Geisman gibi, Vonlyarlyarskii de, Temmuz 1877’de Nikopolya’daki savaş sırasında karşı karşıya kaldığı ve gözlemlediği Türk askerleri hakkında benzer görüşler ifade eder. Kasabanın sokaklarında karşılaştığı yaralı Türk askerlerinin ve esirlerinin içinde buldukları duruma rağmen güçlü bir irade sergilediklerini ve bu iradeleri yüzünden, güçlü bir komutanın liderliğinde mucizeler yaratacak özellikte olduklarını yazar.²¹ Plevne’deki son muharebe ve ardından gelen Rus galibiyetini müteakip Plevne sokaklarında dolaşan Gzenkampf, Ruslar tarafından hiç bir tıbbi yardım sağlanmayan yaralı ve hasta Türk askerlerine dair gözlemlerinde, biraz da onların çaresiz durumu karşısında hissettiği acıma duygusuyla Vonlyarlyarskii ile benzer tonda şeyler yazar; “*Yenilgi durumunda herhangi bir yardımdan mahrum kalacaklarını bilmelerine*

¹⁸ Geisman 1906, s. 46-47.

¹⁹ Geisman 1906, s. 22, s. 99.

²⁰ Geisman 1906, s. 43.

²¹ Vonlyarlyarskii 1891, s. 28, s. 61.

rağmen Türk askerleri morallerini yüksek tutup, komutanlarının emirlerine itaat ederek, cesurca savaşmaya devam ettiler. Ne muhteşem bir savaş malzemesi! Bu askerlerle, doğru organizasyon ve yetenekli ve ilgili komutanların mucizeler yaratması işten bile değil!”²²

Aynı durum, hem Vonlyarlyarskii'nin hem de diğerlerinin notlarında açıkladıkları gibi, Rus askerleri için de geçerlidir. Vonlyarlyarskii'ye göre Rusya Plevne'de askerleri yüzünden değil, komutanların basiretsizliği ve aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden yenilmiştir. Çünkü Rus askerleri kendilerini düşünmeden, fedakârca savaşmışlar, “*gri bir kurt gibi mücadele etmişlerdir.*”²³ Ancak Rus subay ve generalleri, Rus askerlerinin cesaretini özellikle dini inançlarına veya herhangi başka bir nedene bağlamazken; Türk askerlerinin direncini ve cesaretini, özellikle onların dini inançlarına atfetmişlerdir. Özellikle şehitlik/cennete gitme amacı taşıyan bu inanç kaynaklı cesareti ve savaşma gücünü bazı yerlerde de fanatizm/fanatiklik olarak da nitelendirmişlerdir.

Vonlyarlyarskii, bir Bulgar kasabası olan Ploşti'ye girdiklerinde, susuz olmalarına rağmen, meydanadaki çeşmeden su içmeye çekindiklerini, çünkü “Kuran'da kendilerine vaat edilen cennete gitmek isteyen fanatik Müslümanların çeşmedeki suya zehir katmış olabileceklerini” yazdı.²⁴ Benzer bir şekilde 15 Ağustos 1877'de Rusların Süleyman Paşa'nın ordusuna karşı aldıkları galibiyet haberlerini değerlendiren Vonlyarlyarskii esir düşen Türk gönüllü birliklerini ve mollalarını fanatik olarak tanımladı ve bunu şu satırlarla ifade etti: *Cesur Rus askerleri Süleyman Paşa'nın gönüllülerden ve elektriğe kapılmış gibi savaşan ve içlerinden sonuncusu ölünceye veya hedeflenen yerleri ele geçirinceye kadar savaşmaya yemin eden mollalardan oluşan ordusunu yendi. Askerlerimiz bunları büyük bir kendine güvenle karşıladı. Onların “Allah” diye bağırdığını duyduk. Sıkı bir taarruzdan sonra bu fanatikler askerlerimiz tarafından öldürüldüler.*²⁵

Savaş sırasında Balkanlardaki Preobrajenskii tümeninde subay olarak görev yapan **Aleksandr Bers** de Türkleri “dindar fanatikler” olarak tanımlar ve bu yargısını Ekim 1877'de Gornii Dubnik'te karşılaştığı Osmanlı esirlerine dayandırır: *Esirlerden on dokuzu, oldukları yerde duruyordu: Şiddetli acıdan hareket edemiyorlardı. Şimdiye kadar kendilerini kalabalık esir grubunun arasında, acıya ve ağrıya sabırlı bir şekilde katlanarak gizlemeyi başarmışlardı fakat diğerleri ayrılınca onlarla baş başa kaldık. Acı ve korku içindeydiler.*

²² Gazenkampf 1908, s. 206.

²³ Vonlyarlyarskii 1891, s. 79, s. 94.

²⁴ Vonlyarlyarskii 1891, s. 14.

²⁵ Vonlyarlyarskii 1891, s. 118.

Birkaç tanesi ölü gibi yere yattı; diğerleri ise ayakta durmaya devam etti fakat kıpırdayacak halleri yoktu. Bir ayağından yaralananlar, bir değnekten aldıkları destekle sağlam ayaklarının üstünde duruyorlardı. Müslüman fanatikler, inançları uğruna ve adına, acıya ve ağrıya hiç kimsenin dayanmayacağı şekilde katlanıyorlardı.²⁶

Bers, inancından dolayı Müslüman Türk askerlerini fanatik olarak tanımlarken, güçlü inançlara sahip Rus askerlerini inanç veya kaderlerine itaat ederek huzur bulmaya çalışan iyi birer Hıristiyan ya da sade insanlar olarak sunar.

Çığagov da Türk askerlerini fanatik olarak tanımlar ama bunu sadece onların dini inanışlarına atfetmez. Türklerin, Ruslar tarafından açılan güçlü top ateşine rağmen Plevne'de uzun süre dayanmalarını, aynı zamanda onların haşhaştan kaynaklı coşkularına bağlar.²⁷ Bütün bu açıklamalar esasen Türklerin ne olduğundan çok, Rusların onları nasıl gördüğünü ifade eder. Dine yapılan referanstan görünen o ki Rusların gözünde Türkler her şeyden önce Müslüman'dılar.

Aleksandr Bers, fanatizmi diğerlerinden farklı olarak, sadece inancı uğruna acıya dayanma gücü olarak değil; aynı zamanda "Müslüman olmayanları aşağı görme" duygusu, kibir olarak da tanımlar. Ona göre, savaşın sonunda başlayan barış görüşmeleri sırasında geldikleri İstanbul'da kendileri için yapılan bir merasimde, gâvurlardan üstün olduklarını düşündüğü için yenilmiş olmasına rağmen Rus askerlerini selamlamaktan kaçınan Sultan da aynı derecede fanatikti.²⁸

Türk askerlerine atfedilen direnme gücü ve cesaret ve bunun kaynağı olarak gösterilen fanatizm veya İslam'a yapılan vurgu dışında, Rus askeri personelinin 93 Harbi ile ilgili olarak öne çıkardıkları bir diğer konu da, çoğu Çerkezlerden oluşan Başıbozukların, yani düzensiz askeri birliklerin Bulgar köylerinde yarattığı terör ve karmaşadır. Rus komutanların gözünde onlar, Rusların savaş ilanını meşru kılacak nitelikte baskın ve yağma yapan barbarlardır.

Balkan cephesinde 14. Ordu Birliklerinde görev yapan **Meşçerskii** hatıratında, Balkan Hıristiyanlarını öldürenlerin bilhassa Başıbozuklar olduğunu vurgular ve bunların Dobruca, Çernovodah gibi Bulgar köy ve kasabalarını yağmaladıklarını, buradaki halkı katlettiklerini veya başka yere göç etmeye zorladıklarını yazar.²⁹ Hatta Gerşelman'a göre Başıbozuklar sadece Ruslar için

²⁶ Bers 1898, s. 55.

²⁷ Çığagov 1887, s. 255.

²⁸ Bers 1898, s. 189.

²⁹ Gerşelman 1908, s. 32.

değil; Türkler için de sorun teşkil etmekte, zaman zaman da yerel otoritelerce cezalandırılmaktaydılar: “Şumla’ya geldiğimiz gün, askeri mahkemenin raporuna göre, Eski Cuma’da bazı Çerkezlerin soygun ve cinayet yüzünden asıldıklarını duyduk. Genel olarak Şumla ve Varna’da Türk askeri yetkilileri zor baş ettikleri Çerkezlerin ellerindeki silahları toplatmaya başladılar.”³⁰

Rus askeri personelinin Osmanlı ordusuyla ilgili olarak yaptıkları değerlendirmelerinin bir bölümü de komutanlara dairedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Rusların gözünde Plevne’yi uzun süre başarıyla savunan Osman Paşa’nın ayrı bir yeri vardır. Plevne’nin alınmasından sonra oraya gidip Osman Paşa ile bizzat görüşen Gazenkampf’a göre, O, General Gurko’nun teslim ol çağrısını geri çevirmiş, “onurlu bir asker olarak ordusunun şerefini ve ülkesinin çıkarlarını kanının son damlasına kadar savunacağını belirtmiş,” cesur ve yetenekli bir komutandı. Bu yüzden Ruslar ona yenilgisinden sonra bile saygıyla davrandı ve esaretini hissettirmeyecek şekilde ağırladı.³¹

Esasen, Plevne yenilgisinden dolayı eleştirdikleri bazı Osmanlı komutanlarına rağmen, Rus askeri personelinin özellikle Gerşelman’ın, ateşkes sırasında Braylov, Romanya’da ve daha sonra Derbent, Köy Yenipazar, Şumla ve Varna’da tanışıp sohbet ettiği Osmanlı komutan ve subaylarından oldukça etkilendiği, onlardan övgüyle bahsettiği görülür. Ama aynı zamanda onların “Avrupalılığı” karşısında şaşkınlık duydukları anlaşılır. Örneğin Gerşelman’a göre, Derbent Köy’de tanıştığı, Mısır Birliklerinin komutanı Osman Paşa, Prens Hasan ve onların yardımcıları, son derece kibar ve eğitilmiş insanlardı. Benzer şekilde, Varna’da tanışıp konuştuğu Fazıl, Mustafa ve Selim Paşalar son derece zeki ve iyi eğitilmiş askerlerdi. Eğitimlerinin çoğunu Avrupa’da tamamlamış ve çok iyi derecede Fransızca bilen bu paşalar, Gerşelman’a göre sadece Fransızca konuştukları için değil, yemeği elleri yerine çatal ve bıçak kullanarak yedikleri için de Asyalılardan ziyade, Avrupalılara benziyorlardı.³² Meşçerskii de benzer bir şekilde Fransızca bildiklerinden Osmanlı Paşalarının Avrupalılar gibi olduklarını belirtir. Aslında bu tanımlamalar, Osmanlı Paşalarının Avrupalılığından ziyade Rus meslektaşlarının onlarla ilgili ön yargılarını gösterir.

Aynı önyargıyı ve kısmen ırkçı bir yaklaşımı Osmanlı paşalarıyla, Rus komutanları/subayları karşılaştıran ifadelerde de görmek mümkündür. Çoğunlukla “orta boylu ve esmer” olan “Asyalı” Türklerin aksine Ruslar, kendilerini uzun boyları ve açık ten renklerinden dolayı Avrupalı olarak tanımladılar. Osman Paşa, “orta boyu, esmer teni ve tıknaz görüntüsüyle” tipik

³⁰ Gerşelman 1908, s. 102.

³¹ Gazenkampf 1908, 171, s. 219.

³² Gerşelman 1908.

bir Türk, Drach Romanya'daki Beşinci Topçu Tugayının Komutanı olan General Pohitonov ise “temiz yüzü ve asil görüntüsünü öne çıkaran açık kahverengi sakalıyla” tipik bir Rus askeriydi. Vonlyarlyarskii asil görüntüden neyi kastettiğini tam olarak açıklamaz ama General Pohitonov'a asalet kazandıran sadece sakalı değildi; muhtemelen “sadeliği ve davranışlarındaki ağırbaşlılığın” da bunda payı vardı.

Osmanlı ve Rus askeri personelinin fiziksel özelliklerine yapılan bu ve diğer bazı vurgular, bu dönemde öne çıkan ırkçılığın bir göstergesidir. Rus subayları için “bir ay gibi bembeyaz olmak”³³ bir komutanın fiziksel görüntüsünün basit bir ifadesi değildi; aynı zamanda onların Avrupalılığının bir simgesiydi. Rus askeri personelinin açık ten rengi ve renkli gözlerin Rusların ve Avrupalıların fiziksel özellikleri olduğuna dair inancı o kadar güçlüydü ki, “Avrupalılara” benzeyen Osmanlı generallerini gördüklerinde şaşkınlıklarını dile getirmekte tereddüt etmediler. Doğu Cephesinde bazı Osmanlı paşalarıyla görüşen Prens Vladimir Meşçerskii, bu paşaların, özellikle sarı saçları, açık ten rengi ve uzun boyuyla “neredeyse bir Polonyalıya benzeyen” Ömer Paşa'nın, gerçek milliyetlerini ele vermemek için kendilerine Türk pozu verdiklerini yazdı.³⁴ Ulusları fiziksel farklılıklarının altını çizerek tanımlama konusundaki ısrar, sadece Meşçerskii'nin ırksal önyargısını veya farkındalığını göstermez aynı zamanda ırkın bir ulusun kimliğinin önemli bir parçası olduğuna dair inancına işaret eder. Oysa Osmanlı Devleti gibi çok uluslu bir devlette farklı renklerden ve ırklardan insanlar olması kadar doğal bir şey yoktu.

Yer yer şaşkınlık, yer yer övgü dolu bu tanımlamalara ve kendi komutanlarına yaptıkları eleştirilere rağmen, Rus subayları ve generallerinin hemen hepsi, Rus ordusunun Osmanlı ordusundan çok daha güçlü olduğunun altını çizmektedirler. Bu yüzden de savaşın sonunda muzaffer taraf olarak, istedikleri ve kazandıkları bazı şeylerin, kendi deyimleriyle, İngilizler tarafından ellerinden alınmasına tepki göstermektedirler.

Savaşın Sonucuna Dair İzlenimler/Tepkiler

Rus subayları ve generalleri, her ne kadar hatıralarının başında, savaşı, mazlum Balkan Hıristiyanlarını Türklerin elinden kurtarmak amacı taşıyan kutsal bir savaş olarak tanımlamış olsalar da, Panislavist entelektüeller ve bazı politikacılar gibi onların da, İstanbul ve Boğazların Rusya'nın eline geçmesinden; hatta Türklerin Avrupa'dan silinmesinden yana oldukları; bu gerçekleşmediği için de, bundan sorumlu tuttıkları İngilizleri ve Türk

³³ Vonlyarlyarskii 1891, s. 167, s. 20.

³⁴ Meşçerskii 1897-1912.

diplomatları topa tuttukları; hatta kendi diplomatlarını bile ağır bir dille eleştirdikleri görülür.

Plevne ve Edirne'nin düşmesinden sonra Ruslarla Osmanlılar arasında başlayan barış görüşmelerine dair izlenimlerini aktaran Gazenkampf, nihai barışın bir türlü imzalanmamasından şikâyet eder ve bu gecikmeyi, “barış görüşmelerini bahane ederek Rus ilerleyişini durdurmaya ve zaman kazanmaya çalışan” ve İngilizler tarafından da yönlendirilmeleri muhtemel Türklerin “kurnazlığıyla” açıklar.³⁵ Ona göre yapılması gereken şey, Türklerin hilelerine aldanmadan, General Gurko ve Büyük Prens'in önerdiği gibi, savaşa devam etmek, İstanbul'a ulaşmak ve Türkiye'yi Avrupa haritasından silmekti. Ortama panik hâkim olduğundan, dağılmış birliklere ve iaşe sıkıntısına rağmen Ruslar, “böyle tarihi ve nadir bir anı kaçırmamalı”³⁶ ve harekete geçip, İstanbul'a sahip olmalıydı.³⁷ Ama İngilizlerin duruma müdahale etmesiyle, Gazenkampf'ın öfkesi Türklerden İngilizlere yönelir: “[İngilizlerin] bize emir vermeye ne hakları var? Tam bir kepezelik!”³⁸ Bu öfkesine rağmen, İngiliz müdahalesiyle birlikte Gazenkampf, Rusya'nın İngiltere'yi ve Avrupa'yı karşısına almaması gerektiğini belirtir.³⁹ Çünkü ona göre, Rusya'nın gücü gerçek değildi çünkü ne iaşesi ne de fişekleri vardı.⁴⁰

Edirne'deki barış görüşmeleri konusunda Vonlyarlyarskii de benzer görüşler ifade etmiştir. Ona göre, Türkler bilerek ayaklarını sürüyorlar, çünkü duruma Avrupa'nın müdahalesini sağlamak ve İstanbul'un savunmasını güçlendirmek istiyorlardı.⁴¹ Ancak Vonlyarlyarskii, muhtemel bir Avrupa veya İngiliz müdahalesi karşısında Gazenkampf kadar temkinli değildi; ona göre barışın imzalanması biraz daha gecikirse yapılması gereken tek bir şey vardı; o da İstanbul'a gitmek ve ona ansızın saldırmaktı.⁴² Kafasında olacakları askeri açıdan düşünen Vonlyarlyarskii'ye göre savaşın yeniden başlaması ve Avrupa müdahalesi durumunda bile Rusya hâlâ askeri açıdan güçlüydü. General Skobelev komutasındaki 16. Piyade bölüğü Çorlu'ya doğru yola çıkmış; Miller komutasındaki süvari bölüğü Demotika'yı işgal etmişti. Ayrıca General Çernozub'un liderlik ettiği birlik de Ege Denizi'ne doğru yönelmişti. İşte bu sırada emirlerin gelmesi ve yürüyüşün durdurulması kabul edilemez bir şeydi. Çünkü şartlar ne kadar kötü olursa olsun Rus ordusu kahraman askerleriyle

³⁵ Gazenkampf 1908, s. 433, s. 447.

³⁶ Gazenkampf 1908, s. 354.

³⁷ Gazenkampf 1908, s. 447.

³⁸ Gazenkampf 1908, s. 349.

³⁹ Vonlyarlyarskii 1891, s. 489.

⁴⁰ Vonlyarlyarskii 1891, s. 430.

⁴¹ Vonlyarlyarskii 1891, s. 214.

⁴² Vonlyarlyarskii 1891, s. 225.

daha da ilerleyebilir, “iki saat içinde İstanbul’u alabilir ve Avrupa’yı şaşkına çevirebilirdi.”⁴³

Osmanlı Devleti’nin Büyük Prens’e barış görüşmeleri yapmak üzere diplomatlar gönderdiğini General Gurko’ya bildirmek için İhtiman’a gelen Süleyman Paşa ile karşılaşan Aleksandr Bers de bunu meseleyi geciktirmek için atılan bir adım olarak niteler ve Türklerin sıkıştıkları zaman bu tür hilelere başvurduğunu belirtir. Ama General Gurko’nun bu tuzağa düşmediğini ve saldırıya devam emir verdiğini yazar.⁴⁴

Ama son tahlilde modern araştırmacıların ve Rus kaynaklarının da belirttiği üzere Rusya, savaş sonunda duruma Çanakkale Boğazı’na gemilerini gönderen İngiltere’nin müdahale etmesiyle Osmanlı Devleti’nin imzaladığı Ayastefanos Antlaşması’nı iptal etmek ve onunla Berlin Antlaşması’nı imzalamak zorunda kaldı.

Bazı askeri personel tarafından sonuçları itibariyle hayal kırıklığı yaratan ve “kazançsız bir galibiyet” olarak nitelendirilen bir savaş olsa da, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya açısından çok önemli kazançlarla sonuçlandı. Bu savaşla Rusya, bazı Rus entelektüelleri, diplomatları ve askeri personelinin, Balkanlardaki Türk/Osmanlı varlığına son vermek amacını veya isteğini büyük ölçüde gerçekleştirdi. Antlaşma, Doğu Rumeli’nin, Makedonya’nın ve Girit’in Osmanlı yönetiminde kalacağını kabul etti ama bunun Balkanlardaki Türk varlığı açısından hemen hiç bir önemi yoktu. Ayrıca Rusya, kendisine yakın olan veya olacağını ümit ettiği, Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi “kardeş” devletlerin kurulmasına, Bulgaristan’ın tamamı bağımsız olamasa da üç bölünmesine, Rusya’nın Kırım Savaşı’ndan sonra uzun süre uzak durduğu Osmanlı ve Balkan politikalarına başarılı ve ciddi bir dönüş yapmasına ve Kırım’da kaybettiği saygınlığını yeniden kazanmasına vesile oldu.

Osmanlı Devleti açısından ise Balkanlardaki birçok halkın bağımsızlığını kazanması sebebiyle, Osmanlılık/Osmanlılık fikrinin iflas ettiği, yerini bir yandan II. Abdülhamit’in İslamcılığına bıraktığı; öte yandan Balkan milletlerinden esinlenerek yavaş yavaş Türk milliyetçiliğinin filizlenmeye başladığı bir dönemin başlangıcını teşkil etti.⁴⁵

Sonuç

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’na Balkan Cephesinde katılmış bazı Rus subay ve generallerinin savaşla ilgili olarak kaleme aldıkları, savaşın nedenleri, gidişatı ve sonuçlarına dair değerlendirmeler ve izlenimler içeren günlük ve

⁴³ Vonlyarlyarskii 1891, s. 228.

⁴⁴ Bers 1898, 133.

⁴⁵ Yavuz 2011, s. 32-33.

hatıratları, birkaç açıdan son derece önemlidir. Öncelikle bu eserler, yazarlarının birebir gözlemleri ve tespitlerini içerdiğinden, o dönemde yaşanan Plevne Muharebesi gibi bazı olaylara Rus askeri personelinin nasıl baktığı açısından bir ipucu teşkil etmektedir. Bahsi geçen savaşla ilgili çalışmalarda genellikle hep politik çevrelerin bakışının verildiği düşünülürse, savaş ve sonrası hakkında bizzat savaşanların izlenimlerinin aktarılması, bu alandaki çalışmalara katkı yapması açısından önemlidir.

Askeri günlük ve hatıralarda bazı ilginç noktalar dikkat çeker. Bunlardan ilki, Rus subay ve komutanların Bulgar köylerinin ve köylülerinin, onlara göre şaşırtıcı; Rusya'daki Panislavistler tarafından iddia edildiğinin aksine,⁴⁶ görece iyi ve zengin halidir.

İkincisi, Rus subay ve komutanların Plevne ve diğer muharebelerle ilgili, son derece profesyonel, kendilerinin hatalarını ve düşmanlarının artılarını vurgulayan yaklaşımlarıdır. Her ne kadar bu görece objektif değerlendirmelerde, Rusların nihayetinde kazanan taraf olmasının da etkisi varsa da, galibiyet ve mağlubiyet gibi durumları, o dönem Rus popüler kültüründe vurgulanan, Rus cesareti, düşmanın korkaklığı gibi nedenlerin aksine,⁴⁷ genel olarak gerçekçi ve askeri nedenlere bağlamaları dikkat çekicidir.

Üçüncüsü, bazı Rus subay ve komutanların savaşın sonu ve sonuçlarına, Rus diplomatlardan farklı bakmaları; Rus diplomatları, kendilerinin savaş alanında kazandıklarını masada kaybetmekle veya yeterince değerlendirememekle suçlamalarıdır. Bazı kaynaklar, Rus ordusunun, Rus askeri personelinin iddia ettiği gibi iyi olmadığını, iaşe ve cephane gibi konularda savaşın sonuna doğru ciddi sıkıntılar ortaya çıktığını ifade ederler.⁴⁸

Son olarak, askeri personelin Türk komutanlarla ilgili tanımlarında vurguladıkları fiziksel özellikler ve onların "Avrupalılara benzeyen" görünümlerinden duydukları şaşkınlık, ırkçı bir yaklaşımın varlığına işaret eder. Bu, Ruslarla Avrupalılarının dinsel veya genel anlamda kültürel/millî farklılıklarına yoğunlaşan o dönem Panislavistlerinin yazılarında bile olmayan yeni bir gelişmedir.

⁴⁶ Jelavich 1991, s. 173; Tatişçev, 1903, s. 311; Aksakov 1886, s. 248; Dostoyevski 1954, s. 629.

⁴⁷ Acar 2004, s. 46-55; *Bezçinstva* 1878, s. 42.

⁴⁸ Dançenko 1878, s. 141.

KAYNAKLAR

- Acar 2004 Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Aksakov 1886 İvan Sergeyeviç Aksakov, *Slavyanskii Vopros, 1860-1886, Stat'i iz "Dnya," "Moskvy," "Moskoviça," i "Rusi."* Reçi v *Slavyanskom' Komitete v 1876, 1877 i 1878*, Moskva.
- Anderson 1966 M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, London: Macmillan, New York: St. Martin's Press.
- Baleva 2012 Martina Baleva, "İmparatorluğun Misillemesi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Resim Savaşları ve Resim Cepheleri," *Toplumsal Tarih*, No 228: s.32-41.
- Bayıl 2013 Yüksel Bayıl, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun İkmal ve İlaşesi," *History Studies*, Volume 5, Issue 1: s.17-38.
- Bers 1898 Aleksandr Aleksandroviç Bers, *Vospominaniya ofitsera L. Gv. Preobrajenskago polka o pohadie v Turtsiyu v 1877-1878 g.*, S.Peterburg: Obşçestvennaya pol'za.
- Bezçinstva 1877* *Bezçinstva Başı-Buzukov I Çerkesov ili bor'ba slavyan' s turkami. Oçerk iz sovremennoy jizni.*, Moskva.
- Çiçagov 1887 Leonard Mihail Çiçagov, *Dnevnik prebyvaniya tsariso-vobodutelya v Dunaskii armii v 1877 gody*, S. Peterburg: Satis.
- Dançenko 1878 Vasileviç Nemiroviç Dançenko, *God voiny (Dnevnik Russkago korrespondenta) 1877-1878*. In trekh toma, Tom III, S Pet, Izdanie P. P. Soykina.
- Danilyevski 1889 N. A. Danilyevski, *Sbornik Politiceskih I Ekonomiceskih Statey*, S. Peterburg.
- Dostoyevski 1954 Fedor M. Dostoyevski, *Diary of a Writer*, translated and annotated by Boris Brasol, New York: George Braziller.
- Gazenkampf 1908 Mihail Aleksandroviç Gazenkampf, *Moy Dnevnik 1877-78gg.*, S.Peterburg: Berezovskii.
- Geisman 1906 Platon Aleksandroviç Geisman, *Rusko-Turetskaya Voina 1877-1878 gg. v evropeyskoy Turtsii*, S. Peterburg : Tipo-lit. A. G. Rozena.
- Gerşelman 1908 Fedor Konstantinoviç Gerşelman, *Vospominaniya o Turetskoy Voinie 1877-78 gg.*, S. Peterburg: Tip. Glavnago upravleniya udyelov.
- Jelavich 1991 Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Kezban Acar Kaplan

- Jelavich 1974 Barbara Jelavich, *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814-1974*, Bloomington: Indiana University Press.
- Katkov 1897 Mihail N. Katkov, *Sobranie Peredovoyh Statey "Moskovskii Vedomostey," (1863-1887*, Moskva.
- Meşçerskii 1897-1912 Knyaz Vladimir Petroviç Meşçerskii, *Moy Vospominaniya* (S.-Peterburg: Tip. knyaziya V.P. Meşçerskago, 1897-1912)
- Nalçacı 2012 Murat Nalçacı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sürecinde Rusya Ordusu," *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011/ 2), s.149-172.
- Öztürk 2012 Mustafa Öztürk, "93 Harbinde Rus Gazeteciler ve Faaliyetleri," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No 27: s.25-37.
- Paşaoğlu 2013 Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı," *History Studies*, Volume 5, Issue 2: s.347-386.
- Rich 1985 Norman Rich, *Why the Crimean War? A Cautionary Tale* University Press of New England: Hanover and London.
- Shaw ve Shaw Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw. *History of the Otoman Empire and Modern Turkey, Cilt II: Reform, Revolution, and Republic, 1808-1975*, Cambridge, London: Cambridge University Press.
- Sumner 1962 Benedict Humphrey Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books: Hamden, London.
- Tatişçev 1903 S. S. Tatişçev, *Imperator Aleksandr II: Ego Jizn I Tsarstvovanie*, Vol. II, St. Peterburg.
- Vonlyarlyarskii 1891 Vladimir Mihailoviç Vonlyarlyarskii, *Vospominaniya ordinartsa o Voinie 1877-78 g.*, S. Peterburg: Kommerçeskaya skoropeçatniya preemn. Evgeniya Tile.
- Yapıcı 2012 Hakkı Yapıcı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Yabancı Devletlerin Tutumu," *The Journal of Academic Social Science Studies*, October 2012, Volume 5, Issue 5: s.325-333.
- Yavuz 2011 M. Hakan Yavuz, "The Transformation of 'Empire' through Wars and Reforms," *War & Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, edited by M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett, Salt Lake City: The University of Utah Press.